

اکوتوریسم (مفاهیم، مزایا و راهکارها)

مطالعه موردی: منطقه مراغه و خداجو

عظیمه اشرف پور^۱، مریم وثوقیان^۲، مرضیه توفیق^۳، افسانه خوش رفتار^۴

چکیده

فردی که به عنوان گردشگر از منزل خارج می شود ممکن است انگیزه‌های گردشگری متعددی داشته باشد. یکی از این انگیزه‌ها طبیعت گردی یا اکوتوریسم می‌تواند باشد. در این مقاله ابتدا سعی شده است که به تمام انواع جاذبه‌های گردشگری استان آذربایجان شرقی و بالخصوص منطقه مراغه و خداجو اشاره شده و در ادامه به تأثیرات مثبت و منفی آن در زمینه آب و خاک و حیوانات و گیاهان... مطالبی آورده شود. کاستی‌هایی در زمینه اکوتوریسم از دید طبیعت گردان وجود دارد که با ارائه راهکارهایی در جهت توسعه اکوتوریسم چه در سطح خرد و چه در سطح کلان در مقاله دنبال خواهد شد.

مقدمه

کشور ما از لحاظ جاذبه‌های توریستی در ردیف ۱۰ کشور اول جهان قرار گرفته و از نظر منابع طبیعی رتبه پنجم جهانی را دارا می‌باشد. با توجه به استقبال قابل توجهی که در دهه‌های اخیر از توریسم شده است، در بسیاری از کشورها از جمله کشورهای همسایه ایران، سرمایه‌گذاران هنگفتی برای ایجاد جاذبه‌های توریستی صورت گرفته است که یقیناً بازگشت قابل‌انتظاری خواهد داشت ولی در ایران که بسیاری از جاذبه‌های تاریخی و طبیعی عملاً وجود دارد، اقدامات شایسته‌ای برای ایجاد شرایط لازم به منظور توسعه جهانگردی و گردشگری صورت نگرفته است. کشورهای در حال رشد که وابستگی زیادی به اقتصاد تک محصولی دارند و از تغییر

---

1 - Az_ashrafpour@yahoo.com

2 - Vosooghi.maryam@yahoo.com

3- M_tofigh82@yahoo.com

4 - A.khosraftar@yahoo.com

قیمت کالاها به شدت آسیب می بینند می توانند گردشگری و علی الخصوص طبیعت گردی را برای تنوع بخشی به اقتصاد به عنوان شکل مطلوب از دگرگون سازی برگزینند. هر جا که بیکاری شدید نیروی کار نسبتاً غیر ماهر و منابع جانشین شونده بسیار محدود برای اشتغال وجود دارد، شکل گیری فعالیتهای گردشگری و طبیعت گردی می تواند مناسب ترین اقدام باشد. در عصر پسامدرنیسم کشورهای جهان به ویژه کشورهای در حال توسعه دیگر نگرش حراج مالی را برای بدست آوردن ارز دنبال نمی کنند و اگر نمی توانند کالاهای صنعتی را با کیفیت بالا صادر کنند یا سهم بالایی از تولید جهانی را به دست آورند، راه حل سومی در اختیار دارند که همان روی آوردن به فعالیتهای گردشگری و اکوتوریسم است (مؤسسه آموزشی ماکائو، ۱۳۸۷، ۷).

انواع انگیزه های گردشگری

در این قسمت ابتدا به انواع انگیزه‌هایی که محرک افراد برای گردشگری می‌باشد اشاره می‌شود.

۱- **گردشگری تفریحی:** یکی از رایج ترین اشکال گردشگری نوین همانا تفریح مبتنی بر ایجاد تفریحگاه برای گردشگران است. یک تفریحگاه گردشگری را می توان مقصد گردشگری تعریف کرد. این نوع تفریحگاه معمولاً دامنه وسیعی از خدمات و امکانات گردشگری از جمله امکانات تفریحی و استراحت را ارائه می کند.

۲- **گردشگری شهری!** امروزه فعالیت های گردشگری در شهرهای کوچک و بزرگ متداول است. این شهرها غالباً گستره وسیعی از جاذبه های تاریخی و فرهنگی، خرید، رستوران ها و جنب و جوش شهری را شامل می شوند. یا ممکن است مبادی ورود و خروج گردشگران به کشور یا منطقه باشند و برای گردشگرانی که به نواحی اطراف شهر مسافرت می کنند تبدیل به پایگاه شوند.

۳- **گردشگری ماجراجویانه!** گردشگری ماجرا جویانه به فعالیت گردشگرانی گفته می شود که از نظر جسمانی و شخصی خودشان را درگیر امور غالباً خطرناک می کنند. این امور شامل شکار

---

1 - Urban Tourism

2 - Adventure Tourism

دفتر سوم: مراغه‌پژوهی / ۳۳

حیوانات وحشی، سفرهای طولانی و دشوار در مناطق دورافتاده، کوه پیمایی و قایق سواری در تند آب است.

۴- گردشگری مبتنی بر منابع طبیعی (اکوتوریسم^۱): این نوع از فعالیت گردشگری مبتنی بر استفاده از منابع طبیعی است، اکوتوریسم در مفهوم عام و کلاسیک خود بر مبنای استفاده از منابع طبیعی است.

۵- گردشگری مذهبی^۲: شامل دیدار از اماکن مذهبی و انجام فرایض مذهبی

۶- گردشگری قومی^۳: شامل مسافرت به مناطق دورافتاده به منظور آشنایی با آداب و سنن و بررسی فولکلوریک اقوام مختلف از دیدگاه علم مردم شناسی.

۷- گردشگری نوستالوژیک^۴: شامل مسافرت به مقاصد قبلاً برای اشخاص خاص یادآور خاطرات ویژه ای است مانند دیدار سربازان ایالات متحد از مناطق جنگی در ویتنام (یادیدار دانشجویان از مناطق جنگی کشور).

۸- گردشگری درمانی^۵: شامل مسافرت برای اهداف درمانی مانند استفاده از چشمه های آب گرم و معدنی

۹- گردشگری ورزشی: شامل دیدار از اتفاقات مهم ورزشی مانند بازی های المپیک.

۱۰- گردشگری تجاری و بازرگانی: شامل مسافرت برای اهداف تجاری و بازرگانی مانند شرکت در نمایشگاه های تجاری و صنعتی

۱۱- گردشگری مبتنی بر دیدار دوستان و بستگان^۵

---

1 - Ecotourism

2 - Religion Tourism

3 - Ethnic Tourism

4 - Health Tourism

5 - Visting Friends And Relatives(VFR)

- ۱۲- گردشگری مبتنی بر شرکت در همایش ها، مانند گردهمایی های علمی، هنری و جشنواره های مختلف
- ۱۳- گردشگری روستایی: شامل بازدید از مناطق روستایی و ویژگیهای منحصر به فرد آن ها مانند روستاهای ماسوله و کندوان
- ۱۴- گردشگری تاریخی: شامل دیدار از مناطق فرهنگی، تاریخی و باستانی و جاذبه های قدیمی مانند عجایب هفت گانه جهان (حیدری چپانه، ۱۳۸۳، ۸۵-۸۳).
در آینده:
- ۱۵- گردشگری فضایی^۱
- ۱۶- گردشگری اینترنتی (حیدری چپانه، ۱۳۸۷، ۴۳-۳۹).

اکوتوریسم

بسیاری از افراد و گردشگران با این هدف به مسافرت می روند که در محیط طبیعی و با پرداختن به فعالیت هایی چون قدم زدن، تماشای حیات وحش و گردش در مناطق خوش منظره تجربه هایی کسب کنند. بازدید از جاذبه های طبیعی اهمیت خاصی دارد. با افزایش روز افزون جمعیت و فشارهای خرد کنندگی زندگی ماشینی در شهرهای بزرگ جهان که هیچ سازگاری با روح و روان بشر ندارند، جهانیان سعی دارند به محض یافتن وقت مناسبی به دامن زیبای طبیعت پناه برند. گردشگران امروزی صرفاً به خاطر بازدید از موزه ها و آثار باستانی و تاریخی به گردشگری نمی پردازند بلکه در جستجوی مناطقی از جهان هستند که هنوز بکر طبیعی در آنها باقی مانده اند. در این میان مناطقی دارای اهمیت هستند که یکی از سه ویژگی ذیل را دارا باشند:

۱- مناطق طبیعی که به خاطر ایجاد پارک های محلی، جنگل و مناطق حفاظت شده، باقی مانده اند.

۲- مناطق طبیعی که به خاطر انجام توسعه منطقی (آمایش سرزمین) حفاظت شده اند.

۳- مناطق طبیعی که به واسطه گونه های گیاهی و جانوری خاص زیست گاه های خود منحصر به فرد هستند و به خاطر یک یا هر دو دلیل حفظ شده اند. گردشگری به منظور بازدید از محیط طبیعی اصطلاحاً گردشگری محیطی یا اکوتوریسم نامیده می شود (معصومی، ۱۳۸۵، ۴۵-۴۳).

اکوتوریسم از وجوه گردشگری پایدار قلمداد می‌گردد. اکوتوریسم یعنی سفر مسئولانه به پهنه طبیعت، سفری که محیط زیست را پاس می‌دارد و به زندگی مردمان محلی رونق می‌بخشد. طبیعت گردان منافع میزبانان را از جنبه‌های زیست محیطی، فرهنگی و اقتصادی مد نظر قرار می‌دهد (ضرغامی و دیگران، ۱۳۸۴، ۱۲). اکوتوریسم معادل طبیعت گردی است که با انگیزه استفاده از جاذبه‌ها و توانمندی‌های طبیعی و تمام جاذبه‌هایی که به نوعی با طبیعت در ارتباط هستند صورت می‌گیرد مانند کوهنوردی، کوه پیمایی، صخره نوردی، پیاده روی، دامنه نوردی، قایق رانی و قایق سواری در رودخانه‌های آرام، شنا، انواع اسکی (اسکی روی آب، برف، چمن و یخ)، پرواز با گایت، اسکیت روی یخ، اسکیت چرخ دار، حمام آفتاب، غارنوردی، یخچال نوردی، تماشای مناظر طبیعی (حیوانات، گل و گیاهان کمیاب و پرندگان) گردش و پیک نیک، تله کابین، بازدید علمی، خرید و اکوتورهای مختلف مانند تمشک چینی، فندق چینی، انگور چینی، گلاب گیری... (فصلنامه موج سبز، ۱۳۸۰، ۵۱).

اصول اکوتوریسم

اکوتوریسم بقا و مطلوبیت مسافرت را به هم پیوند می‌دهد. این بدین معنی است که هر کس که فعالیت‌های اکوتوریستی انجام می‌دهد باید از اصول اکوتوریستی ذیل پیروی کند:

- برخورد و تنش حداقل با توریست‌ها و ایجاد آگاهی فرهنگی و محیطی و احترام
- فراهم کردن تجربیات مثبت برای بازدید کنندگان و مهمانان
- فراهم کردن مزایای مالی مستقیم برای بازدید کنندگان و مهمانان
- فراهم کردن مزایای مالی مستقیم برای حفظ و نگهداری مناطق اکوتوریستی
- فراهم آوردن مزایای مالی و توانمند سازی مردم محلی
- افزایش حساسیت نسبت به شرایط اجتماعی، محیطی و سیاسی کشورهای مهمان

(Tehrantimes, 2004).

تأثیرات محیطی اکوتوریسم

الف) همه گیاهان یک سرزمین

- بهبود دانش و اطلاعات در مورد شرایط و توزیع گیاهان

- ارتقاء حمایت بومیان از گیاهان طبیعی
- کاهش تنوع گیاهی
- تغییر گونه ها
- کاهش رویش گیاه
- جابجا شدن نسبت گونه ها

ب) آب

- بهبود کیفیت آب نوشیدنی
- آلودگی آب و کاهش شفافیت آن
- تغییر مجاری آب
- کمبود عرضه آب به محلی ها

پ) خاک

- فرسایش خاک
- فشردگی و سفت شدن خاک
- از دست دادن مواد ارگانیکی خاک
- آلودگی خاک

ج) حیوانات

- بهبود دانش در مورد رفتار حیوانات
- افزایش حمایت مردم محلی از حیات وحش
- کاهش نسبت یا گونه های تماشایی
- تغییر تنوع و توزیع حیوانات
- مرگ حیوانات خانگی
- تمرکز غیر عادی حیات وحش
- ایجاد موانع مهاجرت (بیشتر برای حیوانات کوچک تر)
- سازش گونه های غیر طبیعی و آلودگی شرایط فیزیکی

- تغییر تنوع و توزیع حیوانات (Dirk, 2003).

فواید اکوتوریسم

- ۱- کسانی که این سفرها را تجربه می کنند، از اهداف یادگیری برخوردار هستند. اکوتوریست ها تلاش می نمایند آگاهی بیشتری کسب نمایند.
- ۲- با توجه به اینکه اکوتوریست ها با شناخت بیشتر به مناطق مورد بازدید می شتابند ، دارای رفتارهای مناسب و مقید به رعایت اصول اخلاقی می باشند.
- ۳- این سفرها از نظر اقتصاد محلی، دارای بیشترین بازده هستند.
- ۴- اکوتوریست ها دارای تفاوت های عمده ای با گردشگران دیگر می باشند از جمله آنان مبالغ بیشتری می دهند تا با تنوع زیستی یک کشور یا یک پارک ملی آشنا شوند و این مبالغ صرف حفاظت از محیط زیست و ارتقاء سطح زندگی اهالی محلی شود و در عوض تسهیلات کمتری طلب می کنند (منشی زاده، ۱۳۸۴، ۱۵۰).

هفت اصل جامعه اکوتوریسم

- ۱- اکوتوریست ها، از برخورد منفی که ممکن است باعث نابودی یا خدشه پذیری به محیط های طبیعی و فرهنگی اماکن مورد بازدید شوند، اجتناب می نمایند.
- ۲- منادیان اکوتوریسم، مسافران را نسبت به حفاظت محیط زیست آگاه ساخته و آموزش می دهند.
- ۳- بخشی از درآمدهای حاصله، صرف حفاظت از منابع طبیعی و مناطق حفاظت شده می گردد.
- ۴- بر برنامه ریزی و رشد توریسم پایدار تأکید می شود و طرفداران اکوتوریسم تلاش می نمایند تا توسعه توریسم، از ظرفیت های زیست محیطی و اجتماعی تجاوز نماید.
- ۵- اکوتوریسم برای جوامع میزبان منافع اقتصادی عظیمی را به ارمغان می آورد.

- ۶- از دیدگاه سازمان های حفاظت از محیط زیست و مسئول، اکوتوریسم به عنوان اهرمی نیرومند برای حفاظت و توسعه مناطق دور دست و بکر محسوب می گردد.
- ۷- اکوتوریسم را می توان عامل غنای طبیعی و زنده نگه داشتن سنت ها و آداب و رسوم دیرینان و اصالت های قومی و فرهنگی دانست (منشی زاده، ۱۳۸۴، ۱۴۶).

انواع جاذبه های طبیعی

- انواع جاذبه های طبیعی مبتنی اند بر جذابیت های محیط های طبیعی و تنوع بسیار زیادی دارند که مهمترین آن ها عبارتند از:
۱. **منابع آبی:** شامل سفره های زیر زمینی و آب های جاری مانند دریا، دریاچه، رودخانه ها و آبشارها، چشمه های طبیعی و آب های معدنی است. در فصول مختلف سواحل دریاها، رودخانه ها و دریاچه ها مملو از گردشگرانی است که جهت استفاده از فضای زیبای طبیعت در کنار سواحل آب ها به سیر و سیاحت می پردازند.
  ۲. **جنگل ها و پوشش گیاهی:** پوشش های گیاهی شامل مراتع، جنگل ها، بیشه زارها، باغ ها و نواحی سرسبز هستند که جایی مناسب برای گذراندن اوقات فراغت محسوب می شود. هوای پاک و سالم یکی از انگیزه های گردشگران جهت سفر به این مناطق می باشد.
  ۳. **اکوسیستم های کوهستانی:** اکوسیستم های کوهستانی از مؤثرترین و زیباترین چهره های زمین به شمار می روند. تسلط چشم گیر آن ها بر دشت ها و فلات های پیرامون خود پیامد های اکولوژیکی عمده ای را به وجود آورده اند. به علاوه اکوسیستم های کوهستانی برحسب عوامل زایش خود چشم انداز و سیمای متفاوتی دارند.
  ۴. **زندگی جانوری:** شامل تماشای زندگی حیوانات، مطالعه بر روی حیوانات خاص، برگزاری تورهای شکار و تماشای زیست دسته جمعی جانوران و پرندگان است که طرفداران خاص خود را دارد.
  ۵. **چشمه های آب گرم، معادن و ذخایر:** معادن و ذخایر غنی علاوه بر کارکرد خاص خود در صنایع، از اهمیت زیادی در گردشگری برخوردارند. وجود ذخایر معدنی در جایی، نشانه غنی

دفتر سوم: مراغه‌پژوهی / ۳۹

بودن آن منطقه است. چشمه های آی معدنی و آب گرم به عنوان یک تفرجگاه گردشگری درمانی و تمدد اعصاب از اهمیت ویژه ای برخوردار است و گردشگران زیادی را به خود جذب می کند. مثلاً چشمه های آب گرم سرعین اردبیل، محلی برای گذران اوقات فراغت گردشگران داخلی و خارجی محسوب می شود.

۶. **غارهای طبیعی:** وجود غارهای طبیعی برای غارنوردان، غارشناسان و طبیعت گردان یکی دیگر از موهبت های خدادادی روی زمین است. غارهای قوری قلعه، علیصدر و سهولان در ایران نمونه هایی از غار آبی هستند که مورد استفاده گردشگران قرار گرفته اند. احداث مجتمع تفریحی و گردشگری در اطراف این غارها به توسعه گردشگری کمک خواهد کرد.

۷. **کوه ها و بیابان ها:** وجود ارتفاعات، پستی و بلندی ها، بیابان ها و دره ها منابع طبیعی بالقوه ای قلمداد می شوند که در صورت ایجاد دسترسی و فراهم کردن زیر ساخت ها، به جاذبه تبدیل می شوند. بسیاری از بیابان های دنیا با ایجاد زیر ساخت ها، دسترسی، تسهیلات و خدمات گردشگری و برگزاری تورهای بیابان نوردی، شتر سواری، اسکی روی شن و تماشای ستارگان در شب به جاذبه گردشگری تبدیل شده اند.

۸. **اقلیم و فضاهای روستایی ویژه:** برخی از روستا ها به دلیل فضای روستایی خاصی که دارند مانند آب و هوای مطلوب، جلوه های ویژه معماری و یا طبیعت زیبای اطراف به عنوان یک منبع بالقوه جهت گردشگری روستایی مورد استفاده قرار می گیرند (قادری، ۱۳۸۳، ۱۰۹-۱۰۷). مثلاً روستای استثنایی کندوان در آذربایجان شرقی که دومین روستای صخره ای جهان محسوب می شوند جزو این دسته می باشند.

شناخت استان آذربایجان شرقی

محدوده ای از ایران اسلامی که حدود ۴۵۴۹۰/۸۸ کیلومتر نام آذربایجان شرقی به خود گرفته است. در گوشه شمال غربی ایران قرار دارد. رود ارس حدود شمالی آن را با جمهوری آذربایجان، نخجوان و ارمنستان و رود قطور و آبهای دریاچه ارومیه حدود غربی آن را با آذربایجان غربی تشکیل می دهند و در جنوب کشیدگی رشته کوه ها، دره ها و جلگه ها و دشتهای

موجب پیوستگی توپوگرافیک استان با آذربایجان غربی و زنجان می شود. در شرق دره رودخانه، دره رود و کوه های سیلان و چهل نور و گردنه صائین و رود قزل اوزن در جنوب، این خط را از استان اردبیل جدا می سازد. آذر بایجان شرقی به طول ۲۳۵ کیلومتر با جمهوری آذربایجان و دیگر جمهوری های شوروی سابق دارای خط همجواری می باشد. در این قسمت از حدود آذربایجان شرقی، دو شهرستان از این استان در طول ۲۰۰ کیلومتر با جمهوری آذربایجان و ارمنستان هم مرز می باشند که در سراسر آن رود ارس جریان دارد. در هر حال ارتباط استان در طول این مدار تنها از ۳ نقطه جلفا، خداآفرین و کردشت انجام می گیرد که در این میان جلفا از اهمیت خاصی برخوردار می باشد (سالنامه آماری استان، ۱۳۸۱، ۵-۱).

اقلیم استان

آذربایجان شرقی از تنوع اقلیمی قابل توجهی برخوردار می باشد. با توجه به نوع توپوگرافی منطقه که از ۱۶۰ تا ۴۸۱۱ متر متغیر بوده و همچنین اختلاف زاویه در عرض جغرافیای استان که در حدود ۱۳ درجه می باشد، در آذربایجان شرقی ۳ جریان هوایی با خصوصیات متفاوت این استان را تحت تأثیر قرار می دهد (جریان مدیترانه ای با ماهیت معتدل از غرب، جریان هوایی سیبری با ماهیتی سرد و جریان هوایی اطلس شمالی یا اسکاندیناوی با ماهیت سرد و بحری) و نزدیکی استان به دریای خزر و دریاچه ارومیه و برخورداری از بخارات این دریاچه ها، تنوع اقلیمی استان کاملاً امری بدیهی می باشد. با توجه به اینکه مناطق وسیعی از استان ارتفاع بیش از ۲۰۰۰ متر می باشد و با توجه به گرادیان حرارتی در دامنه های کوهستان ها، می توان نتیجه گرفت که در قسمت قابل توجهی از استان در بیش از نصف روزهای سال، یخبندان رخ می دهد که در سراسر ماه های سال حتی در تابستان قابل رویت می باشد. با توجه به شدت سرما و ثبت برودت های کمتر از ۳۰- درجه سانتیگراد در ایستگاه های هواشناسی مرتفع، درجه حرارت های بالای ۴۰ درجه سانتیگراد نیز در گرمترین ساعات روزهای گرم تابستان، در داده های برخی از ایستگاه ها چون جلفا و میانه قابل رویت می باشد. دامنه نوسان بین معدل حداقل و حداکثر درجه حرارت سردترین و گرم ترین ماه سال یک منطقه در حدود ۴۰ درجه سانتیگراد می باشد و این رقم در بین ارقام مطلق مربوط به یک سال تا ۵۵ درجه افزایش می یابد. میانگین دمای روزانه نیز در بین ایستگاه های استان ۱۶/۵ تا ۱۵ درجه سانتیگراد می باشد. میزان نزولات جوی در استان به طور متوسط از ۲۵۰ الی

دفتر سوم: مراغه‌پژوهی / ۴۱

۶۰۰ میلیمتر در نوسان است. فصول زمستان و بهار فصول بارندگی منطقه محسوب می شوند و بیشترین شدت بارندگی در بهار مشاهده می شود (عمرانی و دیگران، ۱۳۸۶، ۱۲-۱).

جاذبه های طبیعی استان آذربایجان شرقی

۱- سواحل و گردشگاه های آبی دریاچه ها:

• **دریاچه ارومیه:** بزرگ ترین آبگیر داخلی و مهم ترین دریاچه دائمی ایران است که در شمال غرب فلات ایران و غرب آذربایجان شرقی از شمال به جنوب کشیده شده و از نظر طبیعی، آذربایجان را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم کرده است. به عقیده جغرافی دانان، دریاچه ارومیه یکی از دریاچه های نادر و غیر عادی جهان است که آب آن از نمک اشباع شده است و از نظر اندازه، عمق، ترکیب شیمیایی، انواع رسوبات، اکولوژی و گردش آب، خصوصیات ویژه ای دارد. به دلیل تنوع بیولوژیکی، به عنوان پارک ملی در فهرست آثار بین المللی میراث طبیعی به ثبت رسیده است. در سواحل دریاچه ارومیه چندین بندر به منظور حمل و نقل مسافر و بار ایجاد شده است که مهمترین آن ها عبارتند از: بندر شرفخانه، بندر آق گنبد، بندر رحمانلو.

• **دریاچه قوروگول:** این دریاچه برای انواعی از پرندگان آبی بخصوص اردک سر سفید، زیستگاه مناسبی به شمار می رود و به علت نزدیکی به کانون های شهری حایز شرایط مطلوب تفرجگاهی است. قوروگول نیز به دلیل ویژگی های محیطی و زیستگاهی حیات وحش، به عنوان تالاب بین المللی به ثبت رسیده است.

• **تالاب ها و مرداب ها:** این استان دارای تالاب های کوچک و بزرگ بسیاری است که عمدتاً در محدوده ی شهرستان مراغه و هشترود واقع شده اند. مهمترین این تالاب ها عبارتند از: آلما گولی، قبادلو، ماهی آباد، یانیق گلی، بزوجق گلی، قوشاگلی، یوسفلو، دیب سیز، و خرمالو و تالاب قره قشون که به عنوان تالاب بین المللی شناخته شده است.

۲- پناهگاه حیات وحش کیامکی: با وسعت ۸۴ هزار هکتار و به ارتفاع ۷۰۰ متر از سطح دریا از کناره های رود ارس در مرز ایران با جمهوری آذربایجان و ارمنستان تا ارتفاع ۳۳۴۷ متری در کوهستان «کیامکی» شهرستان «مرند» گسترده شده است.

۳- سدها: سدهای خاکی بسیاری برای مهار آب و آبیاری وجود دارد که شرایط مساعدی برای جذب پرندگان مهاجر فراهم کرده است مانند: سد خاکی ملا یعقوب، خرم درق، قاضی کندی، مینق، علویان

۴- رودخانه ارس: در طول هزار و ۷۲ کیلومتری نوار مرزی مشترک ایران و کشورهای همسایه شمالی جریان دارد. این رودخانه از کوه های مین گول داغ (هزار برکه) در ترکیه سرچشمه گرفته و به دریای خزر می ریزد.

۵- چشمه ها و مراکز آب درمانی: استان آذربایجان شرقی به دلیل شرایط زمین شناختی، از کانون های مهم آب معدنی و آب گرم محسوب می شود. چشمه های: الله حق، آبرس، تاپ تاپان، ورجوی، گشایش، سراب، صوفیان، کندوان و بستان آباد.

۶- آبشارها: آبشارهای شناخته شده استان که مورد توجه و استفاده تفرجگاهی مردم قرار می گیرند نظیر: آبشار عیش آباد (با ارتفاع ۱۵ متر و وسعت ۳۰۰ متر مربع) و آبشار آسیاب خرابه (با ارتفاع ۱۰ متر و وسعت ۲۰۰ متر مربع)، آبشارهای هفت گانه بلوکان.

۷- جزایر و شبه جزایر

• جزیره ی اسلامی: تنها جزیره ی مسکونی و آباد دریاچه ی ارومیه است که در اثر کمی بارندگی و تبخیر آب دریاچه در تابستان به صورت شبه جزیره درآمد. پرندگان چون پلیکان، آنقوت، فلامینگوو...

• جزیره قویون داغی (کبودان): یکی از بزرگترین و زیبا ترین جزایر غیرمسکونی و زیستگاه قوچ و میش ارمنی و گوزن زرد ایرانی و پرندگانی چون عقاب طلایی و لاشخور مصری است.

دفتر سوم: مراغه‌پژوهی / ۴۳

۸- **جلگه ها و دشت ها:** از مجموع دشت ها و جلگه هایی که در سطح استان وجود دارد، دشت های تبریز، آذرشهر، مراغه و سراب و اهر با چشم اندازهای سرسبز و خیره کننده کانون تفرجگاه مسافران و بومیان منطقه هستند.

۹- **جنگل ها و بیشه:** در شمال ارسباران دره ارس و بخش ورزقان شهرستان اهر، کوه های قازان داغی و قندران و گونجه بئل پوشیده از درختان جنگلی و نیمه جنگلی و مراتع سرسبز و خرم و گونه های درختی جنگل های اهر هم از نوع بلوط و ممرز است. جنگل های شهرستان مراغه و هشتروند نیز در مراتب بعدی قرار می گیرند.

۱۰- **ارتفاعات و قله ها:** سه رشته ی مهم و اصلی کوه های ایران؛ البرز، زاگرس و مرکزی در این منطقه به هم پیوسته اند و فلات کوچک و مرتفعی را پدید آورده اند. مهمترین ارتفاعات استان که دارای زیبایی های خاص و امکانات ورزش کوهنوردی است عبارتند از: رشته کوه سهند، (بلند ترین قله آن «جام داغی» با ارتفاع ۳۳۰۴)، کوهستان «کمتال» (با ارتفاع ۲۱۰۰)، کوه «قوشاداغ»، کوه «کیامکی»، کوه «سلطان سنجر»، کوه «سلطان داغی»، کوه «میشو»، کوه «مورو» و...

۱۱- **غارها:** غار هامپوئیل (غار کبوتر)، آغ بولاق، دوگیجان و اسکندر

۱۲- **مناطق حفاظت شده و پارک وحش:** منطقه حفاظت شده ی ارسباران، پناهگاه حیات وحش کیامکی، تالاب قره قشلاق، قورو گول و جزیره اسلامی و... (رسول زاده، ۱۳۸۶، ۸۴-۷۳).

جاذبه های طبیعی منطقه مراغه و خداجو

چشمه ورجوی

آب این چشمه در ۸ کیلومتری جنوب مراغه همراه با گاز از زمین خارج می شود و درردیف آب های معدنی بیکربناته کلسیک و منیزیم گازدار و آهن دار است. آب چشمه مزه ای گزنده دارد و برای استحمام مورد استفاده قرار می گیرد.

دره گشایش

این دره در مسیر غار معروف کبوتر (هامپوئیل) و در ۲۰ کیلومتری شهر مراغه واقع شده است. بازدیدکنندگان از غار کبوتر از طبیعت جذاب این دره نیز بهره می گیرند.

رودخانه صوفی چای

صوفی چای از دامنه های جنوب غربی کوهستان سهند سرچشمه می گیرد و بعد از مشروب کردن باغات و مزارع شهرستان مراغه به سوی شهرستان بناب جریان می یابد. بر روی این رودخانه در ۳ کیلومتری شهر مراغه سد علویان احداث شده که در پشت تاج آن دریاچه زیبایی پدید آمده است. این دریاچه و حواشی سرسبز آن از تفرجگاه های مهم منطقه محسوب می شود. حواشی رودخانه صوفی چای را باغات سرسبزی فراگرفته و محیط دلپذیری را برای تفرج و گذران اوقات فراغت فراهم آورده است. در آب های این رودخانه به مقدار قابل توجهی ماهی قزل آلا وجود دارد.

رودخانه موردی چای

این رودخانه از دامنه های جنوبی کوهستان سهند سرچشمه می گیرد و پس از مشروب ساختن شرق مراغه به طرف جنوب غربی جریان می یابد. بستر این رودخانه از دوران سوم زمین شناسی به یادگار مانده است و به همین اعتبار، علاوه بر ارزش های تفرجگاهی از اهمیت پژوهشی زمین شناسی و فسیل شناسی نیز برخوردار است در اثر کاوش های دیرینه شناسی از بستر این رودخانه فسیل های حیوانات عظیم الجثه پونسین به دست آمده است.

سد علویان

سد علویان در قسمت شمالی مراغه در مسیر رودخانه صوفی چای و کوهپایه های سهند قرار گرفته است. این سد در سال ۱۳۷۴ بدست حجة الاسلام والمسلمین هاشمی رفسنجانی رئیس جمهور وقت به مرحله بهره برداری رسیده دارای ۶۰ میلیون متر مکعب حجم آب می باشد و فاصله آن از شهرستان مراغه ۳/۵ کیلومتر است. کل مساحتی که این سد و نوزده آبگیری آن در بر گرفته ۲۷۳ هکتار بوده و حوضچه آن به طول ۳/۵ کیلومتر و عرضه آن ۱/۵ کیلومتر می باشد عمق بستر

دفتر سوم: مراغه‌پژوهی / ۴۵

این سد ۶۰ الی ۷۰ متر و ارتفاع تاج سد از کف رودخانه ۷۵ متر و عرض آن ۱ کیلومتر می‌باشد.

این سد از نوع خاکی با هسته رسی می‌باشد. از مجموع ۱۲۶ میلیون مترمکعب آب قابل تنظیم این سد ۲۵ میلیون مترمکعب به مصرف شرف و بقیه آن مورد مصرف اراضی کشاورزی شهرهای مراغه و بناب قرار می‌گیرد. ضمناً این سد علاوه بر تأمین آب شرب مراغه و زمینهای و کشاورزی، آب مورد نیاز کارخانجات کاوه سودا و کاغذسازی را هم تأمین می‌کند.

غار آهکی کبوتر(هامبوئیل)

غار کبوتر که تقریباً در ۸ کیلومتری مراغه واقع گردیده است در جنوب دامنه سهند در مجموعه سازندهای دوران دوم زمین شناسی در رسوبات دولومیتی، آهکی و مارنی مروط به سازند الیکا در اثر نفوذ آبهای سطحی در طی زمانهای طولانی غاری با ویژگیهای منحصر بفردی با ورودی تالار مانند به ارتفاع بیش از ۱۰ متر و چاه های به عمق حدود ۱۰۰ متر یکی از غارهای منحصر بفرد میباشد که نیازمند مطالعه و کاوش میباشد.

دهانه غار تقریباً در حدود ۱۰ × ۵ متر می‌باشد. دهانه غار از دره پائین کوه (دره مردق) دیده نمی‌شود زیرا در کمره کوه قرار گرفته است. این غار فاقد سنگهای استالاکمیت زیبا است فقط اهمیت آن به خاطر وجود چند چاه مخوف و وحشتناکی است که به صورت تنوره‌های سنگی و تالارهای بزرگ دیده می‌شود. در ابتدای ورود به این غار کتیبه‌ای به زبان روسی دیده می‌شود که تاریخ آن ۱۹۲۵ می‌باشد. از دهانه غار که وارد شویم به میدان وسیعی می‌رسیم که در سقف آن دو حفره وجود دارد که احتمالاً خوابگاه کبوتران می‌باشد. در قسمت شمال شرقی ته میدان راهرویی به میدان دوم قرار دارد که در میدان دوم چهار راه وجود دارد که دو تایش به میدان اول منتهی می‌شوند و یکی به سمت داخل غار و راه بعدی که مسیرش راهرو تنگ می‌باشد به میدان دیگری باز می‌شود که در دیگر غار می‌باشد. در مسیر اصلی چهار راه وجود دارد که دو تا در سمت راست راهرو و دو تا در سمت چپ قرار گرفته است. بجز میدان اول و دوم هر ساله تغییرات زیادی در داخل غار به چشم می‌خورد. در داخل پاهای دو سفره آب قرار گرفته است که یکی به علت ریزش از بین رفته است ولی دیگری در داخل یکی از چاهها وجود دارد که در اطرافش رسوب آب‌های آهکی مناظر خیلی جالبی را به جا گذاشته‌اند. به هر صورت عظمت تالارها و طول و عرض این

غار انسان را بشگفتی و وحشت دچار می‌کند. هوای غار بسیار مرطوب و در انتهای آن هوای کافی جریان ندارد. به علت اینکه این غار همیشه پر از کبوتر می‌باشد، به نام غار کبوتر نیز مشهور است (مروارید، ۱۳۷۲، ۲۰).

کوه سهند

کوه سهند با دامنه‌های سرسبز و پر از گل و ریحان خود شامه‌نواز گردشگران بوده و برای صعودکنندگان خاطره‌ای خوش را به یادگار می‌گذارد. شقایق‌های صحرایی و آلاله‌های روئیده شده در دامنه‌های این کوه که از جمله گونه نادر لاله واژگون هستند، منظره جالبی را برای گردشگران و میهمانان تداعی می‌کند. وجود گونه پرنده بومی و مهاجر، وجود پستانداران ۱۸۵ متعدد، گونه‌های متنوع و نادر گیاهی و آبی، دامنه سهند و جلگه‌های آن را به یکی از زیستگاه‌های مهم حیات وحش تبدیل کرده و دیدن هر کدام از آن‌ها برای گردشگران جالب و خاطره انگیز است. کوه سهند علاوه بر جاذبه‌های دیدنی موجب رونق کشاورزی، دامداری و کندو - داری در این منطقه شده و سرسبزی قسمت زیادی از آذربایجان شرقی و مراغه مدیون این کوه است.

وجود چشمه‌های متعدد در قله و دامنه‌های آن که مشهورترین آن‌ها "گوموش بلاغی"، "پری" و "گوران بلاغی" است، طراوت بخش هوای مراغه بوده و موجب سیرابی درختان، باغات و مراتع این شهرستان می‌شود.

در این کوه چشمه‌ای وجود دارد که روستاییان اطراف و به ویژه ایلات عشایر محلی و اهالی روستای نوای مراغه برای شکرگزاری از این نعمت الهی همه ساله در اولین پنجشنبه تیرماه جهت شکرانه و قربانی گوسفند به سوی این چشمه می‌روند.

کوه سهند با هزار هکتار مراتع ییلاقی علاوه بر سرسبزی مورد علاقه گردشگران دارای ۱۳۰ گونه‌های گیاهی خوش خوراک مثل شبدر و یونجه است و دامنه‌های آن مرتع و چراگاه بسیار مناسبی برای دام‌های دامداران، ایلات و عشایر است.

موانع توسعه صنعت اکوتوریسم

دفتر سوم: مراغه‌پژوهي / ۴۷

بنا به پایین بودن آمار ورود گردشگران، آشکار می شود که موانعی در راه جذب اکوتوریسم وجود دارد که تعدادی از آن ها بدین قرار است:

(در سطح خرد):

۱. وجود جو بد بینی در بین برخی از مسئولین و قشرهایی از مردم نسبت به صنعت اکوتوریسم؛
۲. فقدان مراکز آموزشی کافی و مطلوب در امر اکوتوریسم؛
۳. ضعف شدید تبلیغات و اطلاع رسانی؛
۴. وجود تبلیغات منفی در رسانه های خارجی به منظور ارائه تصویری نامطلوب از کشور و منزوی نمودن ایران؛
۵. کمبود تأسیسات و امکانات اقامتی و عدم نگهداری بهینه و تعمیر و بازسازی امکانات اقامتی موجود و کمبود امکانات پذیرایی مناسب شهری و بین شهری؛
۶. کمبود راهنمایان اکوتوریسم در اکثر مقاصد طبیعی گردشگری و نا آشنایی مستخدمین هتل ها، آژانس های مسافرتی، مأمورین گمرک و کارمندان و کارگران شرکت های حمل و نقل در شیوه های برخورد با طبیعت گردان؛

(در سطح کلان):

۷. کمبود اطلاعات و داده های آماری مرتبط با این صنعت؛
۸. فقدان نظارت کافی و عدم تخصیص تسهیلات لازم در زمینه حفظ و نگهداری، مقاصد گردشگری طبیعی تحت پوشش سازمان میراث فرهنگی کشور؛
۹. مشخص و مصوب نبودن اهداف و سیاست های جهانگردی و ایران گردی در سطح کلان به نحوی که راه گشای ادامه فعالیت ها در این زمینه باشد؛
۱۰. عدم وجود هماهنگی بین مراکز مختلف تصمیم گیری و برنامه ریزی در بخش اکوتوریسم؛
۱۱. کمبود امکانات مالی برای توسعه و تجهیز تأسیسات مورد نیاز صنعت اکوتوریسم استان؛
۱۲. افزایش نرخ بیمه، مالیات و سایر عوارض وضع شده و عدم شمول تعرفه آب و برق و گاز صنعتی برای تأسیسات گردشگری در سطح کلان؛

۱۳. فقدان تسهیلات لازم در جهت وارد کردن تجهیزات و تأسیسات مورد نیاز صنعت اکوتوریسم که در داخل امکان تولید ندارند با استفاده از تخفیفات ویژه ی گمرکی و سود بازرگانی و ترخیص سریع؛
۱۴. عدم ثبات قیمت ها و وجود تورم شدید و چندگانگی قیمت ها که موجب فقدان سود آوری در این صنعت می گردد؛
۱۵. صنعت شبکه های ارتباطی و حمل و نقل و محدود بودن تعداد فرودگاه های بین المللی، چون غالب گردشگران خارجی جهت صرفه جویی در هزینه ها مایل هستند که مستقیماً به مراکز گردشگری طبیعی مسافرت و از همان محل مراجعت نمایند؛
۱۶. نارسایی های اقامتی و کمبود هتل های گردشگری و مسافرخانه های مناسب و مجهز که یکی از مهمترین عوامل بازدارنده ی توسعه اکوتوریسم است (کارگر، ۱۳۸۶، ۲۱۸).
- باشل و ایگلز^۱ اظهار داشتند با توجه به اینکه توریسم به عنوان یک پدیده جاری در جوامع می باشد چالش های ویژه ای را در جوامع محلی و به خصوص در کشورهای در حال توسعه ایجاد می کند. به نظر ایشان توسعه توریسم سخت تر از سایر مشکل ها نمود پیدا می کند. البته در آینده نزدیک، مشکلات مشابه برای جوامع محلی پیش خواهد آمد اما در اینجا به تعدادی از این مشکلات اشاره می شود:
۱. عدم آموزش رسمی و تعلیمات مناسب مدیریتی
  ۲. عدم وجود مهارت های کافی در مورد زبان های خارجی
  ۳. روش های متنوع و متعدد (گاهاً موازی با هم) برخورد با ساختارها
  ۴. محدودیت دانش در مورد تهیه غذا برای خارجیان شامل سور و سات برای رژیم داران و غذاهای مقوی... (Bushell, 2007).
  ۵. عدم مهارت های برنامه ریزی و تصمیم گیری برای مواجهه با ادامه ورود توریست ها (خارج از ظرفیت) و یا وجود محدودیت برای کنترل اکوتوریسم.

کاستی های استان در مورد گردشگری از دید گردشگران

۱. وضعیت نامناسب برخی خدمات شهری از جمله کمبود شدید پارکینگ در اماکن گردشگری طبیعی و وضعیت سرویسهای بهداشتی می باشد.

بطورمثال دو مجموعه کندوان و کلیسا خرابه جلفا که اثری جهانی محسوب شده و از معروفترین مجموعه های گردشگری استان هستند، با مشکل نبود پارکینگ کافی و مناسب و همچنین کمبود سرویس و غیر بهداشتی و استاندارد نبودن سرویسهای موجود مواجه هستند و معلوم نیست ورودیه های اخذ شده در این اماکن آیا حتی کفاف ساخت چند سرویس مناسب را هم نمی دهد؟! البته این مشکل دیرین، یک معضل عمومی بوده و تقریباً در تمامی اماکن گردشگری استان قابل مشاهده است.

۲. مشکلات عمده‌ای در مورد کمبود سرویس‌های بهداشتی و پایین بودن سطح بهداشت آنان

۳. مغایرت اطلاع رسانی رسانه ها با واقعیت‌های موجود

۴. نامناسب بودن کیفیت آسفالت خیابانها

۵. وضعیت بسیار نامناسب منطقه نمونه گردشگری بندر شرفخانه که علی رغم مصوبه دو سال قبل دولت در سفر استانی، هنوز در وضعیت تقریباً متروکه و بدون امکانات اولیه لازم به سر می برد.

۶. وضعیت نامناسب دیگر مناطق نمونه گردشگری طبیعی مصوب دولت همچون تالاب قوری گل و کناره های رود ارس که با ساده ترین و حداقل امکانات، ناکام در جلب توقعات بجای مسافران و بازدیدکنندگان هستند، از دیگر معضلات جدی و اصلی رونق صنعت گردشگری استان به شمار می آیند که انتظار است با تدبیر ویژه ای از سوی مسئولان سازمان گردشگری و میراث فرهنگی استان و یا مدیریت ارشد استان در اسرع وقت به سامان برسد.

۷. تاخیر در پروازها و یا لغو پروازها از مشکلاتی است که گریبانگیر فرودگاه های استان (تبریز و مراغه) است.

در شهرستان‌های این استان و حتی خود تبریز یک آژانس شبانه‌روزی برای ارائه خدمات به مسافران وجود ندارد و تاسیس حداقل یک آژانس مسافرتی شبانه‌روزی در استان ضروری است تا مسافران بتوانند در مواقع اضطراری از خدمات این آژانس‌ها استفاده کنند (سهند نیوز، ۱۳۸۹).

راهکارهای پیشنهادی در جهت توسعه اکوتوریسم در منطقه

در سطح خرد

- جلوگیری از اعمال سلیقه های مختلف و جهت گیری های سیاسی بی مورد و متعصبانه در این بخش و حمایت از اندیشه های خلاق و طرح های کاربردی؛
- جلوگیری از فعالیت افراد سود جو و فرصت طلب مرتبط با طبیعت گردان؛
- تربیت پلیس گردشگری؛
- برگزاری همایش ها و سمینارهای مختلف در جهت توسعه و ارتقای امنیتی؛
- آشنایی راهنمایان تور با مسائل امنیتی؛
- برقراری امنیت در سایت های گردشگری به خصوص در زمینه تورهای طبیعت گردی و کویرنوردی؛

- برخورد جدی با افرادی که به شکل غیرمجاز به راهنمایی طبیعت گردان می پردازند؛
- به همراه داشتن جی پی اس توسط راهنمایان تور در زمینه تورهای کویرنوردی؛
- هماهنگی و برقراری تعامل دوجانبه بین دفاتر مسافرتی و گردشگری یا راهنمایان تور و نیروی انتظامی در ارتباط با برگزاری تورهای گردشگری به خصوص کویرنوردی و طبیعت گردی؛

- در سطح کلان

- با ایجاد شبکه های ماهواره ای و انجام تبلیغات کشوری، موقعیت و جو حاکم بر کشور را به نحو احسن به سایر ملل معرفی کرد؛
- ارائه راهکارهایی برای از بین بردن مشکلات دیپلماتیک جهانی؛
- برگزاری نمایشگاه ها و همایش های اختصاصی در سطح بین المللی جهت شناساندن ظرفیت های طبیعت گردی کشور ایران و بالاخص استان آذربایجان شرقی و شرکت فعال در نمایشگاه های بین المللی خارج از کشور؛
- تشویق مردم، سازمان ها و ایرانیان خارج از کشور به سرمایه گذاری در زمینه اکوتوریسم و حذف تمامی ریسک ها و نااطمینانی ها در این زمینه؛

- استفاده از تجربیات دیگر کشورها به ویژه کشورهای موفق در حوزه اکوتوریسم؛
- تدوین طرح بررسی شده اثرات زیست محیطی در مناطق دارای جاذبه های طبیعی؛
- تأمین شبکه بهم پیوسته دسترسی نواحی بالقوه جاذبه های طبیعی؛
- فراهم سازی و توجه ویژه به ورزش های زمستانی؛

منابع و مآخذ

۱. حیدری چپانه، رحیم، (۱۳۸۳)، «ارزیابی برنامه ریزی صنعت توریسم در ایران»، رساله دکتری تخصصی، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تبریز.
۲. رسولزاده، میکائیل، (۱۳۸۶)، «اکوتوریسم با صنعت روستایی»، دانشگاه اسلامی واحد میانه، چاپ اول.
۳. سالنامه آماری استان آذربایجان شرقی، (۱۳۸۱)، «سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور»، صفحه ۱-۱۲.
۴. سهند نیوز، ۱۳۸۹ <http://sahand news.com>
۵. فصلنامه موج سبز، (۱۳۸۰)، «اکوتوریسم و طبیعت گردی»، شماره ۷، تهران، صفحه ۵۱.
۶. قادری، زاهد، (۱۳۸۳)، «اصول برنامه ریزی توسعه پایدار گردشگری روستایی»، انتشارات سازمان شهرداریها، تهران، اول.
۷. کارگر، بهمن، (۱۳۸۶)، «توسعه شهرنشینی و صنعت گردشگری در ایران (از مفهوم تا راهکار)»، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، تهران، چاپ اول.
۸. ضرغامی، حمید، (۱۳۸۴)، «جهانگردی و عدالت جویی»، خردنامه همشهری، شماره ۸۱، صفحه ۱۲.
۹. عمرانی، بهروزو اسمعیلی، حسین، (۱۳۸۶)، «مساجد تاریخی استان آذربایجان شرقی»، انتشارات ستوده، تبریز، چاپ اول.
۱۰. مروارید، یونس، «مراغه؛ افزاره رود»، ناشر: مؤلف، چاپ دوم.
۱۱. معصومی، مسعود، (۱۳۸۵)، «ماهیت گردشگری»، نشر پیک کوثر، تهران، چاپ اول.
۱۲. منشی زاده، رحمت اله، (۱۳۸۴)، «اندر مقوله گردشگری»، انتشارات پیام مؤلف، تهران، چاپ اول.

۱۳. مؤسسه آموزشی ماکائو (MORS)، (۱۳۸۷)، «آموزش مهارت های شغلی صنعت توریسم»، ترجمه مهدخت ترکمان، راهنمای تربیت مدیر روابط عمومی، انتشارات سیمین، تهران، چاپ اول.

14. Bushell , R.,&Eagles,P.(Eds).(2007)' **Tourism and Protected Areas , "Benefits Beyond Boundaries"**. Fondon CAB International, UK.
15. DIRK Gaul,(2003),'**Environmental Impacts of Ecotourism**' page 3-5
16. TEHRAN TIMES INTERNATIONAL DAILY.
<http://www.tehrantimes.com>